

LITERARY STUDIES

Nitq mədəniyyətinin struktur normaları

Yusifova Nazile Yusif qızı¹

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti; Azərbaycan Respublikası

Giriş

Nitq mədəniyyətinin struktur normaları nitq aktının fəaliyyəti əsasında yaranır, formalaşır, cilalanır və sistemləşir. Nitq aktının fəaliyyəti nitq mədəniyyəti üslublarında bir-birindən fərqli xüsusiyyətlərə malik olur. Lokal dil üslubunda nitq aktı tam sərbəst fəaliyyət göstərir, danışiq dili üslubunda ümumişlək normalar yaradır, şifahi dildə danışiq dilinə məxsus ümumişlək normalarla yanaşı yazılı dilin icbari normalarını cilalayır, yazılı dildə ənənəvi normalarla icbari normaları tənzimləyir. Nitq mədəniyyətinin struktur-lingvistik normaları aşağıdakı təsnifatda ümumiləşir:

Sabit (ənənəvi), ümumdil müştərək, bərabərhüquqlu normalar

Sabit normalar nitq mədəniyyətinin bütün üslublarında işlənir. Bu normalar nitq aktı vasitəsi ilə intensivləşərək daimi xarakter qazanır və yazılı dilə də tətbiq olunur. Bütün dil üslublarında işlədilən bu normalar dilin səviyyələrində cilalanaraq nitq mədəniyyəti normalarının təməlini yaratmışdır.

Sabit normaların yaranmasında asanlaşma prinsipi əsas rol oynayır. Bu prinsipə görə dil elementlərində asan deyiliş ənənəsi yaranır. Asan deyiliş ənənəsi dil elementlərində baş verən uyğunsuzluqların özünü intensivləşdirir. Nəticədə dil elementləri struktur ardıcılıq nizamına müvafiq şəkildə sıralanır. Bu da struktur ardıcılıq nizamının müvafiq sıra üzrə ritmik ardıcılığa çevrilməsinə təsir göstərir. Ümumdil ənənələri özünün işləklik əhatəsinə görə bütün digər nitq mədəniyyəti normalarından daha genişdir.

Sabit normaların göstəricilərini aşağıdakı təsnifatda müəyyən etmək olar:

Fonetik vahidlərdə norma

Fonetik vahidlərin ümumdil normaları nitq səslərinin bütün dil üslublarında eyni qayda üzrə işlədilməsi əsasında

LITERARY STUDIES

sabitləşmişdir. Fonetik normalar fonetik vahidlərin nitq dinamikası əsasında formalaşdığından onların tələffüz aktında fərqlərin baş verməsi istisna deyildir. Odur ki, dil proseslərində bütün fonetik elementlər ənənəvi norma yarada bilməmişdir. Konkret desək, bütün nitq proseslərində fonetik elementlər eyni tələffüz aktına malik olmur. Nitq aktı üzrə müxtəlifliklər fonetik elementlərin həm ayrıca tələffüzündə və həm də söz tərkibindəki qarşılaşma şəraitində özünü göstərir. Eyni tələffüz aktı ümumdil normalarının baş verməsini şərtləndirirsə, tələffüz müxtəlifliyi dil proseslərində icbari qaydaların tətbiq olunmasına tələbat yaradır. Fonetik vahidlərin normaları səslərin akustik-fizioloji keyfiyyətlərinə, onların söz tərkibindəki mövqeyinə, tarazlaşmasına (uyuşmasına) və ardıcılılığına görə müəyyən edilir.

a) saitlərin akustik-fizioloji normaları

Azərbaycan dilində saitlərin norması ənənəvilik üzrə doqquz fonetik vahidin əsasında təşəkkül tapmışdır. Bunlar dilarxası sıradakı *a, ı, o, u*, dilortası tələffüz yerindəki *e*, dilönü sıradakı *ə, i, ö, ü* səslərindən ibarətdir. Azərbaycan dilində bu sait səslər həm yazılı dildə, həm şifahi dildə və həm də danışiq dilində ümumi xarakter daşıyır. Sait səslərin tələffüzü lokal nitq ərazilərində də demək olar ki, ciddi bir fərq yaratmır. Ancaq onu demək lazımdır ki, fonetikaya aid tədqiqatlarda bəzən sait səslər, xüsusən, yerli şəraitdə uzunluğa və qısalığa görə fərqləndirilir. Bu da ilkin uzanma və sonrakı uzanma kimi anlayışların ortaya çıxmasına və onların fərqləndirilməsi barədəki fikirlərin irəli sürülməsinə zəmin yaradır. İlkin uzanmanın xüsusən, Azərbaycan dialekt və şivələrində mövcudluğu barədə ilk dəfə çuvaş dili mütəxəssisi kimi tanınan N.İ. Aşmarin müəyyən fikirlər irəli sürmüşdür. O Şəki şivələrində aşkar etdiyi *daarı, qaarı, aarı, saarı, baarı* sözlərində *a* saitin uzun tələffüz edilməsini ilkin uzanma kimi təqdim edir.¹

Azərbaycan dialekt və şivələrində ilkin uzanmanın mövcudluğu barədə Məmmədağa Şirəliyevin, Ağamusa Axundovun, Musa İslamovun, Məhərrəm Məmmədlinin, İbrahim Bayramovun və digər mütəxəssislərin müvafiq faktlar üzrə maraqlı mülahizələri vardır.²

¹ Ашмарин Н.И. Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи, Баку, 1926. с. 72; Ширялийев М.Ш. Баку, Шярг-Гярг, 2008, с. 30-31.

² Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, s. 30; Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984, s. 20; İslamov M.İ. Нухинский диалект. Автореф. дисс. канд. филол.

LITERARY STUDIES

İlkin uzanma türk dillərində daxili fleksiyanın bir nümunəsi kimi bir kökdən söz törəməsinə səbəb olan qədim proseslərdən biridir. Türk dillərində aqlütinativ quruluşun formalaşması ilə əlaqədar olaraq sözdaxili törəmə prosesi sonrakı mərhələdə zəifləyərək öz funksional əhəmiyyətini itirmişdir. Bununla belə, türk dillərinin bəzilərində sait uzanması ilə söz törəməsinə dair nümunələr qalmaqdadır. Məsələn, türkmən dilində *at* (heyvan), *aat* (ad), *baş* (bədən üzvü), *baam* (yara); tuva dilində *al* (qaldır), *aal* (kənd), *Ay* (səma cismi), *aay* (rəy, fikir), *ar* (arıq), *aar* (ağır) çox sözlərində olduğu kimi.

Azərbaycan dilində sait uzanması yolu ilə söz törəməsi faktları demək olar ki, saxlanılmamışdır. Lakin *qaarı*, *saarı*, *daarı*, *aağır*, *uuzun*, *aarı*, *çoox* kimi sait uzanması ilə deyilən sözlərin qısa saitli *qarı*, *sarı*, *darı*, *ağır*, *uzun*, *arı*, *çox* variantlarla müqayisəsi onu deməyə əsas verir ki, uzun saitli sözlərdə müəyyən intensivlik vardır. Bu intensivlik uzun saitli sözlərdə artıqlığın, çoxluğun üstün olduğunu nümayiş etdirir. Yeni *qaarı* çox yaşlaşmış, *saarı* çox saralmış, *daarı* çoxlu *darı*, *aağır* ağırlığı artıq olan, *uuzun* uzunluğu artıq olan, *aarı* təmizliyi artıq olan, *çoox* çoxluğu artıq olan kimi mənə fərqi yaradır. Danışığda bəzən fərqi nə varılmadan işlədilən *geetdim*, *aaldım*, *göördüm*, *biildim*, *veerdim*, *yaazdım* kimi sözlərdə də intensivlik çalarlığı ifadə olunur. Bu da Azərbaycan dilində daxili fleksiya səviyyəsindəki ilkin sait uzanması ilə baş verən söz törəməsinin izlərinin müasir dövrdə itmədiyini göstərən fakt hesab edilir. Ümumiyyətlə, "İlkin uzanma zamanı saitin xüsusi fonem kimi çıxış etməsi onu göstərir ki, dilin qədim dövrlərinə aid fonetik söz yaradıcılığı prosesində səs uzanması da mənə fərqləndiricilik üçün səciyyəvi əlamət olmuşdur".³

Azərbaycan dili saitlərinin ümumdil norma xarakteri qazanması onların hər birinin xüsusi nitq şəraitinə malik olması ilə izah edilə bilər. Azərbaycan dilinin şivələrinin fonetikasını tədqiq edən İbrahim Bayramov yazır ki, "Azərbaycan dili şivələrində sait səslər ədəbi dildən fərqlənir. Bu fərq şivələrdə uzun və qısa saitlərin olmasıdır".⁴

Һайк. Баку, 1961, с. 8; Мəммədли М. Азərbaycan dilinin Тəбриз диалекти. Баки, 2007, с. 27; Байрамов İ.М. Азərbaycan dili şivələrinin фонетикасы. Баки, Elm və təhsil, 2016, с. 8-9.

³ Yusifov M. Азərbaycan dili фонетикасынын əsasları. Баки, Elm və təhsil, 2013, с. 51.

⁴ Байрамов İ. Азərbaycan dili şivələrinin фонетикасы. Баки, "Elm və təhsil", 2016, с. 7.

LITERARY STUDIES

Uzun və qısa saitlərə görə fərqlənmə əslində tələffüz variantlığına səbəb olan müxtəliflik deyil, onların söz tərkibindəki keyfiyyət göstəricisindən ibarətdir. Beləliklə, deyilənlərdən belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilinin saitləri lokal nitq şəraiti də daxil olmaqla ənənəvilik üzrə sabitləşən ümumdil xarakterli fonetik vahidlərdən ibarətdir. Bu norma hər bir saitin tələffüz xüsusiyyəti ilə ölçülür. Ancaq lokal nitq prosesində, xüsusən söz sonunda saitlərin müəyyən çalarlıqla ifadəsi də müşahidə olunur ki, bu da onların keyfiyyət fərqi deyil, pozisiya fərqi kimi nəzərə alınmalıdır. Məsələn, *sarı* sözünün *sarıⁱ*, *darı* sözünün *darıⁱ*, *quzu* sözünün *quzuⁱ*, *dolu* sözünün *doluⁱ*– *güclü* sözünün *güclüⁱ* kimi tələffüzü buna nümunədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, söz sonunda pozisiyaya görə tələffüz çalarlığı baş verməsi daha çox qapalı saitlərdə müşahidə edilir. Həmin saitlər söz sonunda zəif mövqeyə düşdüyü üçün tələffüzdə bir daha incələşməyə meyil göstərir. Onların incə tələffüzü, bir qayda olaraq, *i* saiti ilə tənzim olunur. Açıq saitlər isə söz sonunun zəif mövqeyinə düşdükdə incələşmir. Çünki onların tələffüzündə qapalı saitlərdən fərqli olaraq bir intensivlik vardır. İntensivlik açıq saitlərin qapalaşmasına yol vermir. Söz sonunda, aydındır ki, bütün açıq saitlər yox, ancaq *a*, *ə* saitləri işlənir. Bu saitlərin tələffüz intensivliyi, yeni güclü hava axınının müşayiəti ilə baş verən deyilişi onların, bir növ, qoruyucu vasitəsinə çevrilir.

b) saitlərin söz tərkibindəki norması

Sait səslər sözün müxtəlif hecalarında işləyə bilər. Sait səslər sözün müxtəlif yerlərində işlənməklə söz tərkibində ümumdil normasına çevrilə bilmişdir. Azərbaycan dilindəki doqquz sait səsin hər biri söz tərkibində özünəməxsus işlənmə mövqeyi qazana bilmişdir. Sait səslərin söz tərkibində işlənmə üzrə baş verən ümumdil normasının aşağıdakı kimi səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır:

A saiti

A saiti ümumdil norması kimi sözün başlanğıcında, ortasında və sonunda sərbəst şəkildə işləyə bilər. Sözün başlanğıcında *a* saiti intensiv şəkildə işlənir: *ah*, *ağ*, *ax*, *ay*, *at*, *ad*, *aç*, *ac*, *as*, *az*, *aş*, *al*, *art*, *and*, *apar* və s. A saiti sözün başlanğıcında ən intensiv səs olsa da sözyaratma funksiyasına görə bütün samitlərdən əvvəl işlənib ümumdil norması qazana bilmir. Məsələn, *a* saiti Azərbaycan sözlərində dılxarxası *ğ*, *k*, dılxortası *k*, *g*, dılx-dıx *j*, dodaq *f*, *v*, *b* samitlərindən əvvəl işləyə bilmir. Ona gbrə də həmin

LITERARY STUDIES

samitlərdən əvvəl nəinki ümumdil, heç danışığ və ya lokal normalılıq da yarada bilmir. A saitinə həmin samitlərdən əvvəl ancaq alınma sözlərdə rast gəlmək olur. *Aqil, aqronom, akvarium, abqora, ab-hava, avara, avand, aman.*

A saiti təkhecalı söz tərkibində sərbəst işlənib ümumdil norması yaradır: *pay, qar, qaz, xan, kar, yaz, tay, daş, çay, car, şal, say, lal, pay, bal, var.*

A saiti təkhecalı söz tərkibində müstəqil və sərbəst işləne bilsə də özündən əvvəl başlanğıcda bəzi samit səslər iştirak etmir. Məsələn, Azərbaycan dilinə məxsus təkhecalı söz tərkibində a saitindən əvvəl *ğ, k, g, r, j* samitlərinin işlədilməsi norma deyildir. *Z, n, f, m* samitlərinin işlədilməsi isə məhduddur.

A saiti iki və çoxhecalı sözlərin tərkibində ümumdil norması kimi işlədilir: *ayaq, hara, qalaq, yanaşan, yamaq, yaraşmaq, daraq, çanaq, calaq, şallaq, sazaq, maymaq.*

İkihecalı sözlərin başlanğıcında *ğ, g, j, z, n, r, f, v* samitləri işlənmir. Alınma sözlərdə bu samitlərdən hər hansı birinin işlənməsi (*ğeybət, güzəran, jalə, janr, zona, zanbaq, namə, radio, rəng, fanat, fariq, malik, maraq, maqnit*) Azərbaycan dili üçün norma sayılmaz.

A saiti çoxhecalı sözlərin tərkibində ardıcıl sıralanaraq ümumdil norması yaradır: *aralanmaq, aralarda, qaralanan, yaralanan, talananlar, daldalananda, çabalayanlar, calaqlanmaq, saralananlar, şapalaqlananlar, laxlayanlar, payalarda, balalardan.*

A saiti iki və çox hecalı söz sonunda ümumdil norması kimi işlənir: *bala, qara, qaralana, hara, haralara, danma.*

I saiti

Sait səslər içərisində *ı* saiti sözün əvvəlində işlənmir. Bu halda *ı* saiti başlanğıca görə yazılı, şifahi və danışığ dili üçün norma sayılmaz. Həmin sait yalnız bəzi lokal nitq ərazilərində özünəməxsus məhdud normalılıq nümayiş etdirir: *ışığ (ışığ), ılıq (ılıq), ıldırım (ıldırım), ıraq (ıraq)*⁵ əslində söz başlanğıcında *ı* saitin işlənməsi ümumdil normasına çevrilməli idi. Lakin söz tərkibinin başlanğıcında *ı* saitin tələffüz ağırlığı yaratması bu səsə başlanğıcda intensivləşməsinə yol verməmişdir. Bu da nitq prosesində daimi asanlaşmaya meyilliliyin təzahür forması kimi özünü

⁵ Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Azərb.EA nəşri., 1967, s. 17; Şirəliyev M.Ş.Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, s. 41; Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2013, s. 72–73.

LITERARY STUDIES

göstərir.

Nəticə

Xülasə etmək lazımdır ki, nitq mədəniyyətinin struktur normaları, xüsusilə də onun ən təməl təbəqəsini təşkil edən sabit (ənənəvi) normalar, dilin canlı fəaliyyəti olan nitq aktı əsasında formalaşır, daim təkrar olunma yolu ilə cillalanır və sistemləşir. Bu normalar dilin bütün üslublarında öz əksini taparaq, nitq mədəniyyətinin dayanıqlılığını və davamlılığını təmin edir.

Araşdırma göstərir ki, Azərbaycan dilinin fonetik normaları, xüsusilə sait sistemində, əsasən sabit və ümumdil xarakterlidir. Doqquz sait foneminin (a, I, o, u, e, ə, I, ö, ü) tələffüzü yazılı, şifahi və danışiq dilində ciddi bir fərqlənmə yaratmır, bu da onların möhkəm ənənəvi norma kimi formalaşdığını sübut edir. Lakin, lokal nitq variantlarında, eləcə də qədim dil qatlarında müşahidə olunan ilkin sait uzanması kimi hallar göstərir ki, bu sabitlik daxilində müəyyən dinamika və tarixi dəyişiklik izləri də mövcuddur. Bununla belə, bu kimi hallar ümumdil normasını sarsıtmır, əksinə, onun formalaşma tarixini və inkişaf mərhələlərini aydınlaşdırır.

Məqalədə saitlərin tək-cə ayrı-ayrılıqda deyil, həm də söz tərkibindəki mövqələrinə görə (məsələn, a və I saitlərinin başlanğıcda, ortada və sonda işlənmə qaydaları) dəqiq nizamə tabe olduğu aşkar edilir. Bu nizam, nitq prosesində daimi axtarışda olan "asanlaşma prinsipi" ilə formalaşmışdır. Nəticədə, nitq mədəniyyətinin struktur normaları tək-cə qaydalar məcmusu deyil, həm də dilin istifadəçiləri tərəfindən kollektiv şəkildə formalaşdırılmış, məntiqi əsaslandırılmış və zamanla cillanmış bir sistemdir. Bu sistem dilin özünüidarəetmə mexanizmini təmin edir, onun dağılmasının qarşısını alır və eyni zamanda tarixi-inkişaf proseslərini özündə əks etdirir.